

บทที่ 3

แบบเรียนและวรรณกรรมสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-4)

สมัยนี้บ้านเมืองยังระส่ำระสาย ไม่สงบสุข ทหารแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า ราษฎรยังหวาดกลัวภัยสงครามจากราวที่กรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2310 กรุงธนบุรีเป็นราชธานีเพียง 15 ปี (พ.ศ. 2310-2325) นับว่า เป็นช่วงระยะเวลาอันสั้นมาก บ้านเมืองวิฤตวามาราม ปราสาทราชวังและทรัพย์สินสมบัติที่มีค่าต่าง ๆ รวมถึงเอกสาร ตำราวรรณคดี ได้ถูกพม่าเผาผลาญไปเป็นจำนวนมาก ทำให้มรดกทางศิลปวัฒนธรรมไทยสูญหายไปในครั้งนี้มากมายนับประมาณค่าความเสียหายมิได้ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงรวบรวมไพร่พลเข้ากอบกู้เอกราชได้ จึงไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพม่าต่อไป แล้วสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแทน เนื่องจากไม่สามารถฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาให้กลับคืนมาได้ดังเดิม พระราชนิยมกิจที่สำคัญคือ การมุ่งรวบรวมคนไทยที่แตกแยกให้หันมาสามัคคีกันแล้วช่วยกันทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า

ทางการศึกษาแม้จะยังไม่ได้ทรงฟื้นฟูการเล่าเรียนโดยทั่วไป แต่ก็ทรงเห็นความสำคัญและสนับสนุนการเล่าเรียนพระไตรปิฎกของพระสงฆ์ ดังนั้น สมัยนี้จึงยังไม่มีแบบเรียนภาษาไทยเล่มใหม่ การเรียนยังคงใช้หนังสือที่เหลือตกทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ หนังสือจินตมณีฉบับพระโหราธิบดีและจินตมณีฉบับสมัยพระเจ้าบรมโกศเป็นหลักในการสอนให้อ่านออกเขียนได้ ผู้รู้หนังสือได้แก่ พระภิกษุสงฆ์และพวกแม่ทัพนายกองทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหล่าทหารที่จำต้องเตรียมพร้อมตลอดเวลาที่จะออกรบทัพจับศึก พอพักรบก็หาเวลาว่างแต่งคำประพันธ์เพื่อผ่อนคลายความเครียด ดังนั้น แม้พระเจ้าตากสินมหาราชหรือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเหน็ดเหนื่อยตรากตรำพระวรกายจากการศึกสงคราม แต่ก็ยังทรงแสดงพระอัจฉริยภาพทางเชิงกวีและมีพระราชนิพนธ์ให้เป็นมรดกไว้ในวงวรรณกรรมไทย คือ พระราชนิพนธ์รามเกียรติ์

บทละครรวม 4 ตอน เป็นจำนวน 4 เล่มสมุดไทย ซึ่งเขียนลงสมุดไทยคำ ตัวอักษร เป็นเส้นทอง สร้างด้วยความประณีตบรรจงเป็นอย่างยิ่ง (เสถียร สุภโศภณ 2527, 75)
รวมเกียรติ์บทละครฉบับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้ง 4 เล่มสมุดไทย จำนวน 4 ตอน มีดังนี้

เล่ม 1 ตอนพระมงกุฎ

เล่ม 2 ตอนหนุมานเกี่ยวนางวาริน

เล่ม 3 ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ

เล่ม 4 ตอนทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรด ปลุกเสกหอกกบิดพัท

นอกจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ยังมีกวีแต่งวรรณคดีที่สำคัญในสมัยนี้อีก เช่น

1. นายสวน มหาคเล็ก แต่งโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นโคลงสี่สุภาพ จำนวน 85 บท เมื่อ พ.ศ. 2314 โคลงเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรรเสริญว่า มีประโยชน์ในทางความรู้โบราณคดี

2. หลวงสรวิชาติ (หน) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระคลัง แต่งลิลิตเพชรมงกุฎเป็นลิลิตสุภาพ

3. พระยาราชสุภาวดี แต่งกฤษณาตอนน้องคำฉันท์ เป็นฉันท์และกาพย์ ระหว่าง พ.ศ. 2312-2319

4. พระยามหามุนี แต่งนิราศกวางตั้งเป็นกลอนสุภาพ ใน พ.ศ. 2324 เมื่อคราวที่ได้เดินทางไปกับคณะราชทูตเพื่อเจริญพระราชไมตรี ณ ประเทศจีน

แบบเรียนและวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-4)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช องค์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีได้ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีของไทย เมื่อวันที่ 6 เมษายน 2325 ช่วงรัชสมัยนี้ (พ.ศ.2325-2352) บ้านเมืองไม่สงบเนื่องจากยังมีสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านอย่างต่อเนื่อง แต่พระองค์ก็ทรงเร่งสร้างบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน ทั้งด้านศาสนา การปกครอง การศึกษาและวรรณคดีต่าง ๆ ได้โปรดให้บรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตประชุมกันเพื่อ

1. รวบรวมชำระพระไตรปิฎก
2. รวบรวมและสอบสวนกฎหมายในสมัยอยุธยา แล้วเรียบเรียงเพื่อนำมาใช้เรียกว่า “กฎหมายตราสามดวง”
3. รวบรวมวรรณกรรมที่ตกทอดมาจากสมัยอยุธยาและแต่งซ่อมส่วนที่ขาดหายไปเมื่อคราวที่เสียกรุง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเป็นอัจฉริยวิของไทย ดังจะเห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์ที่นำมาใช้เรียน มีหลายเรื่อง เช่น บทละครสามก๊ก บ้างตอน ดาหลัง (หรือ อิเหนาใหญ่) อิเหนา อุณรุท กลอนเพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง เป็นต้น และได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นแม่กองในการอำนวยการแปลและเรียบเรียงร้อยแก้วเรื่องสามก๊ก และราชาธิราช เพื่อให้ความรู้ด้านตำราพิชัยสงครามและการปกครองแก่เหล่าทหารและข้าราชการทั้งหลาย เพราะบ้านเมืองยังอยู่ในภาวะศึกสงครามอยู่ ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่เป็นร้อยกรองได้แก่ บทมโหรีเรื่องกาเกี

ต่อมารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) บ้านเมืองเริ่มสงบสุข มีสงครามเพียงประปราย เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นรัตนศิลปินที่ทรงเชี่ยวชาญหลายด้าน ทั้งวรรณกรรม ศิลปกรรมและดนตรี จึงทรงเป็นองค์อุปถัมภ์เหล่าศิลปินทุกสาขา พระบรมมหาราชวังนับเป็นสถานที่ชุมนุมของบรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตและศิลปินทั้งหลาย เพื่อผลิตผลงานอันทรงคุณค่าเลิศล้ำเป็นมรดกทางวัฒนธรรมแก่อนุชนไทย ยังผลให้ศิลปกรรมทุกแขนงในสมัยนี้มีความ

เจริญรุ่งเรืองและนับเป็นยุคทองของวรรณคดีไทยที่รุ่งเรืองเฉกเช่นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในสมัยอยุธยาตอนปลาย

ด้านการศึกษาล่าเรียน มีทั้งในพระบรมมหาราชวัง คำหนักเจ้านาย บ้านขุนนางและวัดต่าง ๆ ที่มีพระภิกษุผู้มีวิชาความรู้ นอกจากนี้ ยังปรากฏว่า มีโรงทานที่ทรงสร้างขึ้นเพื่อพระราชทานเลี้ยงพระสงฆ์ สามเณร บริจาคพระราชทรัพย์แจกคนชรา พิการ และ “...มีพระธรรมเทศนาและสอนหนังสือวิชาการต่าง ๆ โดยพระบรมราชประสงค์จะให้เป็นทิดานุกิตประโยชน์แก่ชนทั้งหลายทั้งปวงในอธิโลกและปรโลกนั้นด้วย” (กรมวิชาการ 2504, 2)

สงครามยุติในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 บ้านเมืองจึงสงบร่มเย็น เป็นสุข พระองค์ก็ทรงเป็นกวีเอกเช่นกัน ได้ทรงแต่งเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างชอบนางพิม และตอนขุนแผนพานางวันทองหนี บทละครนอกเรื่องสังข์ศิลป์ชัย เพลงยาวกลอักษร ชื่อถอยหลังเข้าคลอง ฯลฯ ทำให้วรรณคดีรุ่งเรืองสืบเนื่องมาจากรัชกาลที่ 2 กวีที่มีชื่อเสียงยังคงมีชีวิตอยู่และมีผลงานที่สำคัญ ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแต่งลิลิตตะเลงพ่าย ปฐมสมโพธิถกถกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ สำหรับเรื่อง สมุทรโฆษคำฉันท์นั้น ทรงแต่งต่อจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะทรงเห็นว่าคำฉันท์นี้ได้ถูกทิ้งค้างร้างมาร้อยกว่าปี ไม่มีผู้ใดหาญกล้าแต่งให้จบ ทรงวิริยะแต่งถึง 3 ปีจึงจบบริบูรณ์

เหตุการณ์สำคัญยิ่งที่มีผลต่อความเจริญทางการศึกษา ได้แก่

1. การประชุมจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเผยแพร่ความรู้และวิทยาการต่าง ๆ แก่ราษฎรทั่วไปที่สนใจจนขยายศึกษา จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตเพื่อรวบรวมสรรพวิชาจารึกไว้ เนื่องจากการจารึกครั้งนี้จะเป็นหลักฐานสำคัญสืบไป ทำให้ต้องมีการสาบานว่าจะจารึกความรู้ที่ถูกต้องอย่างครบถ้วน ไม่มีการขยักเคลือบตาเอาไว้ จะได้เป็นวิทยาทานแก่ปวงชนชาวไทยต่อไป

2. ความก้าวหน้าด้านการพิมพ์ แต่ก่อนคนไทยใช้วิธีการบันทึกความรู้ต่าง ๆ ด้วยการจารึกบนหินและเขียน หรือจารเป็นลายมือคดลงในใบลานและสมุดไทย ต่อมาได้มีการคิดประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยขึ้น ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2525, 47-48) ทรงบรรยายว่า การพิมพ์หนังสือไทยนั้นมีสาเหตุจากการที่รัฐบาลอังกฤษต้องการติดต่อกับคนไทย จึงให้ร้อยเอกโลว์ (ต่อมาเป็นนายพันเอก) มาเรียนภาษาไทยที่ป็นังจนอ่านออกเขียนได้และแต่งหนังสือไวยากรณ์ไทยสำหรับชาวต่างประเทศเรียนภาษาไทย แล้วได้คิดทำตัวพิมพ์อักษรไทยและแทนพิมพ์เพื่อพิมพ์หนังสือไวยากรณ์ไทยที่เมืองกลัดกัตตาใน พ.ศ. 2371 จากนั้นได้นำเอาเครื่องพิมพ์ไปไว้ที่สิงคโปร์ ต่อมา ศาสตราจารย์ชาวอเมริกันได้นำแทนพิมพ์และตัวพิมพ์อักษรไทยเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2378 และพิมพ์เอกสารภาษาไทยฉบับแรก คือ “พระกิตติคุณพระเยซูคริสต์” ส่วนเอกสารราชการฉบับแรกที่พิมพ์คือ “ประกาศห้ามสูบฝิ่น” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจ้างโรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ เสร็จเมื่อวันที่ 27 เมษายน 2387 (ทองต่อ กล้วยไม้ ฅ อยุธา 2527, 5)

พอถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) เป็นช่วงที่ชาวตะวันตกเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวฝรั่งเศสและชาวอังกฤษ ได้เข้ามามีอิทธิพลและล่าอาณานิคมในแถบซีกโลกตะวันออก พระองค์ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลจึงทรงเตรียมพระองค์ในระหว่างที่เสด็จออกผนวชเป็นเวลาถึง 26 พรรษา ได้ทรงศึกษางานเชี่ยวชาญด้านภาษาศาสตร์ ได้แก่ ภาษาบาลี ละติน และภาษาอังกฤษ รวมทั้งด้านดาราศาสตร์และโหราศาสตร์ด้วย นอกจากนี้ ยังทรงวางรากฐานให้พระเจ้าลูกยาเธอได้ศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ และศิลปวิทยาการตะวันตก โดยทรงจ้างครูฝรั่งและหมอสอนศาสนาถวายพระอักษร ทำให้เจ้านายและข้าราชการบริหารตามอย่างพระราชนิยม นับเป็นการเตรียมบุคคลให้พร้อมเพื่อเข้าสู่ยุคปฏิรูปการศึกษาต่อไป

วรรณกรรมที่นำมาใช้เรียน

เนื่องจากวรรณกรรมที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเป็นจำนวนมาก ทั้งบทพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ วรรณคดีที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองอีกมากมาย ในที่นี้จะ

กล่าวถึงเฉพาะกวีและผลงานที่นำมาใช้เรียนในวิชาภาษาไทยที่เป็นวิชาบังคับแก่นของระดับมัธยมศึกษา ดังนี้

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น เช่น

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชนิพนธ์รวมเกียรติคุณศึกไมยราพและตอนทศกัณฐ์ล้ม
2. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) - ราชาริราช ตอนพลายประกายมาศ และสามก๊กตอน รุ่งฝ่าทัพรับเอาเต่า
3. สุนทรภู่ - นิราศเมืองแกลง พระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีพบศรีสุวรรณกับสินสมุทร และเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนพลายงามพบพ่อ
4. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร - โคลงโลกนิติ
5. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย - เสภาขุนช้างขุนแผน ตอนพลายแก้วแต่งงานกับนางพิม และกาพย์เห่ชมเครื่องคาวหวาน
6. นายอินทรวิเชียร (อิน) - โคลงนิราศนรินทร์

ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย เช่น

1. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย - อิเหนาและสังข์ทอง
2. สุนทรภู่ - นิราศพระบาท
3. เจ้าพระยาพระคลัง (หน) - ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร
4. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส - ลิลิตตะเลงพ่าย “นรชาติ” จากกฤษณาอาสน์นึ่งคำฉันท์และมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช
5. หม่อมราโชทัย - นิราศลอนดอน ตอนคณะทูตถวายราชสาส์น

แบบเรียนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละดักขมณ) ได้เขียนเรื่อง “โบราณศึกษา” กล่าวถึงหนังสือที่ใช้เรียนว่า “วิชาหนังสือซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนกันมาตามโบราณวิชานั้น ข้าพเจ้าได้คิดรวบรวมเข้าดูตามโบราณตำรา ได้จำนวนหนังสือรวม 5 เล่ม” ดังนี้คือ

1. ประถม ก กา
2. สุนันทกุมาร
3. ประถมมาลา
4. ประถมจินตมณี เล่ม 1
5. ประถมจินตมณี เล่ม 2

(พระยาปริยัติธรรมธาดา 2530, 14) ซึ่งหนังสือแต่ละเล่มจะกล่าวพอเป็นสังเขปดังนี้

ประถม ก กา

หนังสือประถม ก กา ไม่ได้ระบุชื่อผู้แต่ง และไม่ทราบสมัยที่แต่ง พระวรเวทย์ พิสิฐ (2502, 120-121) สันนิษฐานว่า น่าจะใช้เป็นแบบเรียนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและใช้เป็นแบบเรียนในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ก่อนที่จะมีแบบเรียนมูลบทบรรพกิจ

หนังสือประถม ก กา มีอยู่หลายฉบับด้วยกัน เมื่อกรมศึกษาธิการพิมพ์แบบเรียนได้นำเอาหนังสือประถม ก กา ฉบับที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (หม่อมราชวงศ์จิตร สุทัศน์ ภายหลังเป็นพระยาศรีวรวงศ์) รวบรวมไว้มาพิมพ์เป็นแบบเรียนหนังสือไทยสำหรับชั้นมูลศึกษา

สาระสำคัญ มีสาระสำคัญแบ่งเป็น 2 ตอน คือ

1. การแจกตัวสะกดแม่ต่าง ๆ เริ่มจาก แม่ ก กา แจกอักษร ก ถึง ฮ ประสมกับสระ 15 เสียง แทรกภาพยานี แล้วแจกตัวสะกดแม่ต่าง ๆ

2. การอธิบายกฎเกณฑ์ของอักษรวิธี ได้แก่ การแบ่งพยัญชนะตามไตรยางศ์ การแบ่งตามการออกเสียง การผันวรรณยุกต์อักษรนำ การใช้ ฤ ฦ ภา ภา

สุบินทกุมาร

สุบินทกุมาร เรียกได้หลายชื่อ เช่น สุบินคำกาพย์ สุบินคำเก่า สุบินกลอน-สวดหรือกลอนสวดสุบิน เป็นต้น เรื่องสุบินทกุมารนี้นิยมท่องสวดกันมากและมีการคัดลอกกันเป็นหลายตำนาน หลายฉบับ ทำให้มีรายละเอียดแตกต่างกันออกไป แต่ใจความสำคัญของเรื่องยังคงเหมือนกันอยู่

สุบินทกุมารหรือสุบินคำกาพย์ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่ง สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากลักษณะการแต่งเป็นกาพย์สำหรับสวด ซึ่งเรียกว่า กลอนสวดหรือกลอนวัดก็ได้ กลอนชนิดนี้นิยมแต่งกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลายจนถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (เบ็ญจวรรณ สุนทรารกุล 2525, 16) การแต่งไม่เคร่งครัดในฉันทลักษณ์มากนัก มีจังหวะคล้องจองทำให้อ่านแล้วจดจำได้ง่าย

จุดประสงค์ในการแต่ง คือ การมุ่งชักจูงใจให้เห็นความสำคัญของการบวช เพื่อจะได้สืบทอดศาสนา ผู้บวชจะได้มีโอกาสศึกษาศาสนาให้เข้าใจและเรียนรู้หนังสือไปด้วย จึงเรียกว่า “การบวชเรียน” ซึ่งนับเป็นกิจที่พึงกระทำของชาวไทย จนกลายเป็นประเพณีที่พ่อแม่จะพาลูกชายไปฝากเรียนกับพระสงฆ์ที่ตนเคารพนับถือ เมื่อโตขึ้นอายุครบบวชก็ให้บวชแล้วจึงแต่งงานมีครอบครัวต่อไป

สาระสำคัญ เนื้อเรื่องเป็นนิทานแทรกคติสอนใจให้เห็นถึงอันสงฆ์ของการบวชในพุทธศาสนา

ประณมมาลา

หนังสือประณมมาลา เป็นหนังสือแบบเรียนที่สำคัญเล่มหนึ่งซึ่งแต่งขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้แต่งคือ พระเทพโมลี (พึง หรือ พึ่ง) แห่งวัดราชบูรณะ

ผู้เป็นกวีคนสำคัญและมีส่วนร่วมแต่งบทประพันธ์ที่จารึก ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในรัชกาลที่ 3

ลักษณะการแต่ง การแต่งเป็นกาพย์ หรือเรียกว่า กลอนสวด มีทั้งกาพย์ยานี กาพย์ฉันทนาถและกาพย์สุรางคนางค์ เนื้อหาเกี่ยวกับอักษรวิธียุคแรกๆ โดยใช้คำประพันธ์ให้มีใจความครบถ้วนสมบูรณ์ มีโคลงอธิบายนันทลักษณ์ด้วย การแต่งมุ่งอธิบายหลักเกณฑ์อย่างสั้น ๆ ง่าย ๆ ได้กระชับรัดและชัดเจน

สาระสำคัญ เนื้อหาเรียบเรียงไว้อย่างสั้น ๆ ให้สอดคล้องกับหนังสือจินตมณีฉบับพระโหราธิบดีเพื่อใช้เรียนประกอบกัน เนื้อหาแบ่งเป็น 2 ตอน คือ

1. กฎเกณฑ์ทางอักษรวิธียุคแรกๆ อธิบายกฎเกณฑ์ต่าง ๆ และสอดแทรกคำสอนไว้ อธิบายหลักการเขียนอ่านคำไทย ไตรยางค์ การใช้เครื่องหมายและหลักไวยากรณ์ภาษาบาลี
2. หลักการแต่งคำประพันธ์ อธิบายโคลงสี่สุภาพ มีตัวอย่างโคลงกระทู้และโคลงกลบท

ประถมจินตมณี เล่ม 1

หนังสือประถมจินตมณี เล่ม 1 ก็คือ จินตมณีฉบับพระโหราธิบดีที่แต่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมัยอยุธยาตอนปลายนั่นเอง ประถมจินตมณีเล่ม 1 ยังคงใช้เป็นหนังสือแบบเรียนที่สำคัญของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ประถมจินตมณี เล่ม 2

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงแต่งหนังสือประถมจินตมณี เล่ม 2 ขึ้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชปรารภให้แต่งเพื่อใช้สอนพระราชโอรส และหมู่ข้าราชการบริพารรวมเวลาดังแต่ทรงพระราชปรารภ จนทรงนิพนธ์เสร็จ ราว 6 เดือนเศษ (ธนิต อยู่โพธิ์ 2502, 124)

กรมหลวงวงษาราชสนิททรงอธิบายว่า เป็นการแต่งซ่อนจินตมณีของเก่า จึงเคิมชื่อให้เป็น “จินตมณี เล่ม 2”

ลักษณะการแต่ง การแต่งใช้ทั้งฉันท กาศย์ ร่ายและโคลง มีความเรียงอธิบายเป็นร้อยแก้ว

สาระสำคัญ เนื้อหาแบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ

1. กฎเกณฑ์ทางอักษรวิธี กล่าวถึงสระ พยัญชนะ ไตรยางค์ การแจกลูกทุกตัวอักษร ทุกแม่ตัวสะกด และแจกอักษรกล้ำ แล้วผันวรรณยุกต์ตามอักษรทั้ง 3 หมู่ การใช้เครื่องหมาย การแผลงอักษร

2. การแต่งร้อยกรอง ขึ้นต้นด้วยร่ายสุภาพ แล้วอธิบายหลักการแต่งร้อยกรอง

ประเภทของหนังสือจินตมณี

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์พบว่า จินตมณีมีหลายฉบับ หลายสำนวน บางฉบับแตกต่างกันไปไม่มากนัก เพราะคัดลอกกันมาหลายต่อ บางตอนขาดหายไปและมีผู้แต่งเพิ่มเติมให้ความครบถ้วน ต่อมา รัตน (กี) อยู่โพธิ์ (2502, 111-140) อธิบายกรรมศิลปากร เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งประจำแผนกในกองวรรณคดีได้ชำระสอบสวนต้นฉบับจินตมณีที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติหลายเล่มสมุดไทยและเรียบเรียงเป็นจินตมณี เล่ม 1 ฉบับพระโหราธิบดีและจินตมณี เล่ม 2 ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท แล้วได้เขียน “บันทึกเรื่องหนังสือจินตมณี” ตามที่ได้สอบสวนไว้โดยเฉพาะเรื่องชื่อของหนังสือที่เรียกแตกต่างกันไปหลายชื่อเป็น จินตมณี หรือจินตมณีบ้าง จินตมานิหรือจินตมูรีบ้างนั้น ได้สรุปความเห็นว่ามีสระอะกับสระอุจะแผลงกันได้ แต่ “... ที่ถูกน่าจะเป็นจินตมณีอย่างเดียว ก็เพราะคำว่า จินตมณีนี้เป็นชื่อของแก้วสารพัดนึกอย่างหนึ่ง ซึ่งเชื่อกันมาแต่โบราณว่า ถ้าใครมีอยู่แล้วอาจนึกอะไรให้ได้ผลสำเร็จตามใจนึกของผู้เป็นเจ้าของ ฉะนั้น ท่านผู้แต่งตั้งนามของหนังสือนี้ ก็ฉันทันนั้น คือ น่าจะตั้งใจให้มีความหมายว่า ถ้าถูกลบผู้ใดเรียนได้ตาม

หนังสือเล่มนี้แล้ว ก็ารู้แคว้นในอักษรศาสตร์ของไทยได้เหมือนหนึ่งมีแก้วสารพัด-
นึกคือ จินตามณี...” และยังให้เหตุผลว่า กรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็ทรงตั้งพระทัยจะ
ให้เปรียบด้วยแก้ว จากโคลงพระนิพนธ์ว่า “...เสนอชื่อจินตามณี ดังแก้ว...” (เรื่อง
เดียวกัน, 112-115) พร้อมทั้งได้แบ่งประเภทของหนังสือจินตามณี ออกเป็น 4 ประเภท
ดังนี้

1. จินตามณีฉบับความแปลก มีอยู่ 2 ฉบับ คือ ฉบับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทาน 1 เล่ม (หมายเลขที่ 1) กับฉบับที่เป็นสมบัติเดิม
ของหอสมุด ฯ 1 เล่ม (หมายเลขที่ 1/ก) เป็นสมุดไทยคำเส้นตรงทั้ง 2 เล่ม 2 ฉบับนี้
ส่วนมากมีความแปลกจากฉบับอื่น ๆ

2. จินตามณีฉบับความพ้อง มีหลายเล่มสมุดไทย หอสมุด ฯ ชื่อไว้บ้าง มีผู้ให้
บ้าง เข้าใจว่า บางเล่มตรงกับที่หมอมสิขเศสได้ไปทำค้นฉบับพิมพ์จำหน่ายที่โรงพิมพ์
ครุสมิท บางคอแหลม จ.ศ.1232 (พ.ศ. 2413) ก็มี

3. จินตามณีฉบับพระนิพนธ์กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

4. จินตามณีฉบับหมอบรัดเลรวบรวม พิมพ์จำหน่าย (มีทั้งประถม ก กา แจก
ลูก กับประถมมาลาและปทานุกรม พิมพ์รวมอยู่ในเล่มเดียวกัน) จินตามณีฉบับ
หมอบรัดเลรวบรวมนี้ต่อมาโรงพิมพ์พานิชกุลผลได้เอามาพิมพ์จำหน่ายอีกเมื่อ ร.ศ. 124
(พ.ศ. 2448)

เมื่อวิเคราะห์ข้อความเกี่ยวกับ “จินตามณีฉบับความแปลก” ที่มีอยู่ 2 ฉบับ ซึ่ง
มีเนื้อหาแตกต่างไปจากจินตามณีฉบับความพ้องเล่มอื่น ๆ ที่สำคัญ 2 แห่ง คือ

1. บานแพนงขึ้นต้นเหมือนกันทั้งสองฉบับด้วยการกล่าวถึง การประดิษฐ์อักษร
ไทยของพระร่วงเจ้าว่า “...ศักราช 645 ปีมแมศก พญาร่วงเจ้าได้เมืองศรีลังกาโดยจึง
แต่งหนังสือไทย แล แม่อักษรไว้...” (ซึ่งการนับศักราชนี้เป็นจุลศักราช ตรงกับ พ.ศ.
1826)

2. เนื้อหาการผันวรรณยุกต์ตรีและจัตวา โดยกล่าวว่า “... ครั้นจุลศักราช 104 ปี
ชวดศก จึงพระอาจารย์เจ้าผู้มีปัญญาแต่งจินตามณีถวาย หวังจะให้กุลบุตรอันจะเล่า
เรียนนั้น รู้ที่กำหนดคณหมาย ฟินเอก โท และไม้ม้วน ไม้มลาย แลไม้ตรีจัตวา แลครุ

ลหุ คือ คั้งเคิมแม่อักษรไทยคั้งนี้...” สำหรับจุลศักราช 104 น่าจะเขียนตกลเลข 3 ควรจะเป็น จุลศักราช 1034 ซึ่งตรงกับ พ.ศ. 2215 ปีชวด ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

เนื้อหาที่แตกต่างนี้เป็นลักษณะสำคัญของเนื้อหาในจินตคามณี ฉบับสมัยพระเจ้าบรมโกศ จึงน่าจะสรุปได้ว่า “จินตคามณีฉบับความแปลก” คือ “จินตคามณีฉบับสมัยพระเจ้าบรมโกศ” นั่นเอง ในที่นี้จึงจัดแบ่งประเภทของหนังสือจินตคามณีออกเป็น 4 ฉบับ ได้แก่

1. จินตคามณีฉบับพระโหราธิบดีหรือ ประถมจินตคามณี เล่ม 1
2. จินตคามณีฉบับสมัยพระเจ้าบรมโกศ
3. จินตคามณีฉบับพระนิพนธ์ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท หรือ ประถมจินตคามณี เล่ม 2
4. จินตคามณีฉบับหมอบรัดเลรวบรวมเป็นฉบับสำรวมใหญ่เพราะพิมพ์รวมหลายเรื่องไว้เล่มเดียวกัน มีประถม ก กา แจกถูก จินตคามณีฉบับพระโหราธิบดี ประถมมาลา และปทานุกรม.